

УДК 821.161.2 – 312.9/.313.1'06

Рябченко М. М.,
кандидат філологічних наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Mirabella2@ukr.net

ЕЛЕМЕНТИ КОМІЧНОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ АНТИУТОПІЇ

Анотація

У статті аналізуються елементи комічного, які притаманні сучасним українським антиутопіям. З'ясовано, що серед творів цього жанру з'явилися такі нові різновиди як роман-метафора та роман-пародія. Для творів першого різновиду характерна жорстка критика вад, притаманних сучасному українському суспільству, а тому найчастіше автори вдаються до іронії, сатири та гротеску (Т. Антипович, А. Чапай). Натомість для роману-пародії (О. Ірванець) характерна карнавалізація дійсності, яка не несе символічного навантаження, у таких творах засобами комічного є стьоб, кітч, бурлеск, травестія.

Ключові слова: антиутопія, дистопія, роман-метафора, роман-пародія, сатира, іронія, гротеск, стьоб, кітч.

Summary

New varieties as novel-metaphor and novel-parody appear in modern Ukrainian fantastic prose. The novels of T. Antipovich and A. Chapai combine some common elements: the criticism of social defects, the blinkered views of a part of the citizens of the country, and the reluctance of these citizens to go out from their usual, even if frightful, world. The novel by O. Irvanets is a typical sample of the carnival postmodernism. Thus, in the modern Ukrainian dystopia, comic elements are used quite actively. Depending on the direction of the novel, it can be a hard satirical component, as well as an entertaining and gaming, which uses all the works of the postmodernism in the field of humor.

Key words: dystopia, novel-metaphor, roman-parody, satire, irony, grotesque, kitsch.

Як українська культура загалом, так і українська література зокрема впродовж усього свого розвитку мали потужний гумористичний компонент. У той чи інший історичний період українці використовували відповідний арсенал сміхової культури, який допомагав боротися та виживати в часто непростих соціально-політичних умовах. Різноманітні гумористичні елементи властиві також і фантастичній літературі. У залежності від жанрових особливостей письменники цього напрямку можуть використовувати гумор і чорний гумор, іронію і сатиру, сарказм і гротеск. Більше того, завдяки Террі Пратчету з його вигаданим пласким світом свого часу постав навіть новий фантастичний напрямок – гумористичне фентезі. Серед же серйозних фантастичних жанрів, автори яких активно використовують елементи комічного, варто виокремити антиутопію, яка з'явилася у світовій літературі в ХХ столітті. Оскільки антиутопія є соціально-критичним антиподом утопії, то, закономірно, у таких творах активно використовується сатиричний компонент.

В українській класичній літературі творів цього жанру не так і багато. Як правило, зародження антиутопії в нашому літературному просторі пов'язують із романом В. Винниченка "Сонячна машина". І хоча

фантастична література почала активно розвиватися в 1920-х роках, до антиутопії письменники не зверталися, воліючи творити наукову фантастику з елементами утопії. Зрозуміло, що в українській радянській літературі цей жанр не міг існувати. І лише останнім часом антиутопія стала набувати поширення в сучасній прозі: з'явилися романи Т. Антиповича "Хронос", "Помирана", Я. Мельника "Маша, або пост фашизм", Ю. Щербака "Час смертохристів", О. Шинкаренка "Кагарлик", А. Чапая "Червона зона", О. Ірванця "Рівне/Ровно", "Харків 1938" та ін. Не у всіх цих романах використовується гумористичний компонент, часто це напружені соціальні тексти, проте частина авторів таки звертається до сміхової культури.

В українському літературознавстві досить мало уваги приділяється дослідженню фантастики. Так О. Стужук займається переважно теоретичними аспектами цього напрямку, у працях С. Олійник розглядається творчість О. Бердника та окремих сучасних письменників-фантастів, А. Нямцу цікавиться слов'янською фантастикою загалом. Жанровим особливостям антиутопії присвячено монографію Г. Сабат "У лабіринтах утопії та антиутопії", статті І. Пархоменко, Ю. Жаданова, О. Копач. Досить поширеною в українському фантастикознавстві є ситуація, коли самі письменники-фантасти займаються критичною рецепцією в цій царині (наприклад, М. Назаренко, В. Арєнєв, Генрі Лайон Олді). Є ряд рецензій та критичних відгуків на вже згадані антиутопічні романи. Проте цих напрацювань недостатньо, а тому дане дослідження є актуальним.

Мета статті – простежити функціонування елементів комічного в сучасній українській антиутопії на прикладі романів "Помирана" Т. Антиповича, "Червона зона" А. Чапая та "Харків 1938" О. Ірванця. Для реалізації мети поставлено такі завдання: з'ясувати, які елементи комічного використовують у своїх романах зазначені автори; дослідити, як ці елементи функціонують у конкретних творах; узагальнити ключову тематику та проблематику творів сучасної української антиутопії.

У сучасному літературознавстві поряд з терміном "антиутопія" усе частіше з'являється ще один – "дистопія". Дослідивши ґенезу цих двох понять, І. Пархоменко зазначає, що вони часто вживаються як синоніми, проте, наголошує дослідниця, все-таки не є тотожними: "Дистопія й антиутопія розглядають моральні та соціальні проблеми суспільства, їх тематики охоплюють майже усі сфери людського існування, але дистопія використовує більш песимістичні вектори опису майбутнього" [10, 216]. У анотації до роману Т. Антиповича "Помирана" для жанрового означення використовується саме останній термін. Дійсно, твір доволі песимістичний: майже всі його герої знаходяться в глухому куті і, по суті, не мають майбутнього, бо не вміють або не хочуть його побачити. У творі зображений своєрідний постапокаліптичний світ на окремо взятій

території – Кориті (сміттєзвалищі) – населення якої колись програто війну за “автономіку” й тепер живе огорожене “колючкою”, вважаючи, що світ поза нею смертельний для них, адже звідти ще ніхто не повертався назад. Одразу після появи роману частина рецензентів звинуватила Т. Антиповича у створенні образливої алегорії на Донбас та пов’язані з ним сучасні події (наприклад, Н. Бехта [3]). Проте письменник з цим не погоджується: “Я не хотів би, щоб книжку сприймали як пародію на дегенеративні республіки Донбасу. Сподіваюсь, що вона більш універсальна, і при перекладі на інші мови або при прочитанні через півстоліття також працюватиме – як драма зашореного розуму, ув’язненого в своїх міфах. А сміттєзвалище – це локація, яка водночас є і метафорою. Це ж певна сума прожитого (чи зужитого), а люди, які навколо нього живуть, свідомо обрали цю вторинність як спосіб життя. Зашлакованість простору й мислення – це прокляття героїв “Помирани” [2]. Таким чином, автор визначає свій твір як роман-метафору. Про появу таких нових різновидів антиутопії на сучасному етапі її розвитку говорить О. Копач: окрім вже згаданого роману-метафори, дослідниця виокремлює роман-пародію, роман-енциклопедію та роман-детектив [8, 16]. Для роману-метафори характерне зображення подій та героїв у різних просторових, часових чи смислових площинах, письменник витворює метафоричну картину буття, зображаючи екзистенційні проблеми людства [8, 10] – власне, усі ці компоненти присутні й у романі Т. Антиповича.

Т. Трофименко, аналізуючи гумористичні елементи в сучасній українській прозі, говорить про ліризацію гумору в творах Т. Антиповича [4], проте я би з нею не погодилася. Зважаючи на потужну соціально-критичну спрямованість роману, автор звертається до сатири й гротеску. Саме сатиричним є опис обмеженості залишків населення Корита, їхніх упереджень, що базуються на домислах та колись викладених пропагандою завідомо неправдивих відомостях про зовнішній світ, а не на дійсних фактах та реаліях. Співвіднесення сміття навколо та в головах є дуже символічним: у такий спосіб Т. Антипович критикує небажання багатьох людей розвиватися, виходити за обмежені рамки та зашорений страх перед Іншим. Побутові реалії життя на Кориті зображаються ж за допомогою гротеску. Ліризму сюжету додає хіба надія на нормальне майбутнє для окремих персонажів і, що символічно, дитини (Майя з Зефіром втікає-таки в цивілізований світ), але цей ліризм, як на мене, не позначений гумором.

Для антиутопії характерне використання відмінного мовлення персонажів – новомови – і роман “Помирана” не є винятком. Створюючи особливу лексику майже повністю zdegradovanogo населення Корита, Т. Антипович послуговується суржигом полтавського регіону, а іронізуючи над обмеженням словникового запасу багатьох маргіналів,

вдається до написаних ззаду наперед слів обценної лексики: “іглуха”, “сарадіп”, “ханакус”, “дялбакус” і под. Цікавими лексичними витворами є й вірші місцевого поета Хамси, що використовують макаронічну мову та є своєрідною алюзією та творчі експерименти українських футуристів 1920-х років: “Де перекис населення гряде, / Дренажної святині преподоба / Приносить страм у перепонку лоба, / Шипшипників хурделиця хурде” [1, 171]. Ці вірші є єдиним власне гумористичним елементом у тексті.

Дія роману А. Чапая “Червона зона” відбувається в Києві та його околицях у 2050-х роках: у результаті величезної прірви між багатими та бідними весь світ поділений на зелені та червоні зони, у яких живуть відповідні категорії населення. Сарказм з’являється вже в анотації до цієї книги: “Антон із новими друзями бореться проти забудовників, що виселяють людей із домівок під приводом “розвитку” міста. Він стикається з тортурами в так званих правоохоронних органах. Людей ділять на перший і другий сорт, і між ними виростає стіна, котру охороняють озброєні найманці. *Усе це – в суспільстві, що називає себе демократичним* (виділення моє – М. Р.)” [12, 2]. Загалом у романі дуже помітна прихильність автора до лівих політичних поглядів (це відзначали й рецензенти, наприклад О. Коцарев [9]), що накладає відбиток на художнє зображення конфлікту: у тотальній бідності, відсутності доступних медичних послуг та ліків, безкарності багатих і безправності бідноти винні саме концерни та корпорації, які володіють капіталом. Засуджує автор і представників праворадикальних рухів. Описуючи їхню часто руйнівну активність під час заворушень у червоній зоні, А. Чапай балансує між іронією та сарказмом: “Через чотири дні група з кількасот молодих людей напала на вірменські квартали [...] Нападники палили дерев’яні халупи та полотняні торгові намети, що тулилися до кам’яних монументальних будинків. Кричали “слава нації – смерть ворогам”, писали балончиками на стінах “повторимо вірменам геноцид”, “геть чужинецьких зайд” [12, 134]. Такі дії молодиків, що не були узгоджені з іншими, шкодять перебігу протесту й роз’єднують мітингувальників на різні табори, і хоча пізніше усі досягають домовленостей, та дорогоцінний час уже було втрачено.

Не лише діяльність представників праворадикальних рухів, описана в романі, відсилає до сьогоднішніх реалій в Україні, адже не зважаючи на те, що події відбуваються в майбутньому, читач помітить ще дуже багато злободенних проблем: окрім вже згаданих безкарності великих концернів та свавілля забудовників, це також і псевдоетична поведінка ЗМІ при “правильному” висвітленні подій, злочинні елементи, які є реципієнтами обов’язкового шансону, “реальні пацанчики”, ксенофобія, що притаманна більшості суспільства (навіть бомжам), релігія та її служителі, які просто заробляють гроші, і т.д. Якщо в романі Т. Антиповича події асоціюються із

окремими реаліями Донбасу, то в романі А. Чапая вони дуже нагадують часи Революції Гідності: досить швидка консолідація частини жителів червоної зони задля мирного протесту (“повстанського карнавалу”) і боротьби за свою територію; розгортання цього протесту сусідніми секторами та втеча правоохоронців на окремих ділянках (згадаймо поширення захоплень майданівцями регіональних ОДА); живий і беззбройний людський ланцюг на шляху великогабаритної техніки; є в романі навіть тітушки, яких під виглядом будівельників завозять на територію майбутнього будівництва. Загалом, у зображенні цього протесту простежується певна іронічність, адже один із головних його учасників, Валера, висловлює думку, яка турбує багатьох: опір – це лише відтягування часу, безправна людина червоної зони не зможе здолати систему. Врешті, події стають трагічними та смертельними для багатьох.

Ще однією подібністю творів Т. Антиповича та А. Чапая є зображення обмеженості думок і уявлень населення в цілому. Так у романі “Червона зона” автор іронізує над тим, що переважна більшість арників не мислить своє життя без стіни, яка відділяє їх від зеленої зони, адже тоді втрачається сенс їхнього життя в намаганні, часто абсолютно ілюзорному, досягти Успіху: “Як це без стіни, а куди я відправлю моїх дітей, коли розбагатію? Якщо повалити стіну, то весь світ стане одна червона зона” [12, 137].

Не оминає авторської іронії й головний герой роману. Тоні Ципердюк – типовий представник зеленої зони, який через трагічний випадок (напад і, як він думає, вбивство правоохоронця) вимушений тікати. Здавалося б, виживання в умовах, до яких він абсолютно не пристосований, мало би його змінити та загартувати, а новознайдені друзі (дійсно хороші люди) – дати поштовх до усвідомлення сенсу життям за таких обставин. Але Тоні не проходить ініціацію: сильні переживання занадто складні для хлопчика, що виріс у зеленій зоні, він так і залишається інфантильним та слабким і потребує постійної опіки, у тому числі й від жінок. Заради повернення до комфортного життя (як тільки з’являється такий шанс) він легко залишає Уміду, яку нібито кохав, щоб скоріше за все ніколи не повернутися, мовчки (хай і з певними душевними терзаннями) спостерігає, як вбивають його друга Валеру, хоча міг би цьому завадити. Вершиною ж авторської іронії є те, що Тоні таки вдається досягнути того Успіху, про який лише мріє більшість. Наприкінці твору читач дізнається, що роман, власне, й написаний Ципердюком під час перебування в тюрмі зеленої зони за участь у протестних акціях. Текст від безпосереднього учасника подій несподівано стає популярним у комфортному світі, який вже давно забув гострі емоції, і, зрозуміло, на свободу хлопець вийде знаменитим.

О. Ірванець ще з часів існування “Бу-Ба-Бу” вважається найіронічнішим автором з цієї трійці, і це реноме він неодноразово підтверджував своєю

прозою, яка з'являлася вже після розпаду літературного угруповання. Його романи "Очамимря", "Рівне / Ровно", "Хвороба Лібенкрафта", які критики в більшості випадків вважають антиутопіями, містять у собі досить великий набір елементів комічного. Оскільки вони неодноразово були аналізовані, то зупинятися на них у цьому дослідженні недоцільно. У контексті статті цікавим є останній твір автора – "Харків 1938" – у якому присутні, напевне, майже всі форми комічного. І це не дивно, адже текст є типовим зразком карнавального постмодернізму, до якого українські письменники активно зверталися ще на початку 1990-х років (це одразу помітно і, відповідно, це відзначали критики та рецензенти), а тому обізаному читачу не зовсім зрозуміла його поява саме сьогодні, коли, здавалося б, твори цього напрямку вже вичерпали себе.

Роман О. Ірванця жанрово означений як антиутопія, що не дуже відповідає його внутрішньому наповненню, адже за змістом – це класична альтернативна історія: під час національно-визвольних змагань 1918-1920-х років Україна виборює незалежність від Росії і йде своїм шляхом історичного розвитку, утворивши Українську Робітничо-Селянську Республіку (У.Р.С.Р.) з націонал-комуністичним політичним устроєм. Відповідно, не відбулося сталінських чисток і репресій, а тому усі представники Розстріляного відродження живі й продовжують творити, так само живими залишаються й багато українських політичних діячів та представників українського підпілля. Україна (хай і з дещо зміненими, порівняно з сучасними, географічними кордонами) – це процвітаюча держава, яка є повноцінним членом світової спільноти. "Харків 1938" кардинально відрізняється від творів, що були проаналізовані вище. Це не соціально-критичний твір з символічним підтекстом, за його тотальною іронічністю, стьобом та кітчем, бурлеском і травестією важко роздивитися бодай якусь антиутопічну серйозність, проте вона таки присутня. Так, разом із позитивною історією Україна отримує і геополітичні амбіції: на таємних переговорах із канцлером Німеччини Тельманом гетьман-президент Євген Коновалець обговорює варіанти поділу Польщі (дуже яскрава алюзія-паралель). Окрім того, як зазначає Г. Грабович, "у "Харкові – 1938" [...] через десакралізацію історії, її унікальності й телеології, її канонічних постатей відкривається можливість побачити чимало речей по-новому і призадуматися та посміятися (не останньою чергою і з власних засвоєних конвенцій та ілюзій)" [5].

Якщо звернутися до вже згадуваної класифікації О. Копач, то "Харків 1938" є зразком роману-пародії, у якому поєднано комічні елементи з поетикою постмодерністичного тексту [8, 8]. О. Ірванець протягом усього роману використовує прийом стьобу, який притаманний саме постмодерністичній літературі, коли традиційні цінності, авторитети перевертаються та переосмислюються, і при цьому пародіюються. "Стьоб не претендує на статус окремого, тим паче нового, стилю чи жанру в літературі, а виступає своєрідним різновидом, відтінком пародії, іронії.

Забарвлений знущально-іронічними, цинічними інтонаціями” [11, 71]. Так, яскраво стьобною є сцена зустрічі Міхаїла Булгакова і Олесі Бузіної, які мріють про повернення усього російського в Україну та відновлення Малоросії. У ключі стьобу прочитується й образ злої на весь світ дівчинки Ліни, яка торгує отруйними пиріжками (можливо, саме таке зображення Ліни Костенко зумовлене особистим конфліктом: після виходу роману письменниці “Записки українського самашедшого” О. Ірванець його публічно розкритикував у Львові, що призвело до скандалу і відмови Л. Костенко презентувати книгу в цьому місті). Прийом стьобу використовується й по відношенню до читача, адже розділ “Сон полковника Коцюби” впродовж чотирьох сторінок поспіль змушує його шукати глибинні сенси та підводні камені, яких там немає, натомість є просто випадковий набір літер: “Лейно фогнуло. Зунко замагорило. Тарафогнуло. Параманно зафаничило. Цімко й феремделисто зашмиркотіло...” [6, 188]. Дуже часто стьоб переходить у кітч. Так, сцена перевірки державних службовців усіх рівнів шляхом розчавлювання голими сідницями живого їжака є типово кітчевою. Сам же О. Ірванець продовжує іронізувати з цього і в реальному житті, характеризуючи в інтерв’ю свій твір як “якісний шлак” та зазначаючи: “Я вже в такому віці, коли маю право писати кітч” [7].

Можна також говорити і про бурлескно-травестійне перекодування в романі “Харків 1938”, адже канонізовані герої української історії представлені в абсолютно протилежному світлі. У творі немає жодного позитивного героя, причому це стосується не лише відомих антиукраїнських діячів (наприклад, вже згаданого Олеся Бузини), а й сакралізованих українських: Хвильовий мріє про секс зі своєю неповнолітньою падчерицею; Олена, Олег та Степан (у яких неважко вгадати Телігу, Ольжича та Бандеру) живуть разом, при цьому полюючи на Петлюру, якого вони мають кожного разу вбити, але не вбивають, бо тоді закінчиться фінансування їхнього життя спецслужбами УРСР; Семенко вчить юного Сергійка (Жадана) основам сексуального життя і т.д. Окрім того, увесь роман пронизаний неприкритою тілесністю та еротизмом, хоч автор жодного разу не вдається до опису відвертих сцен, залишаючи їх для уяви читача.

Проаналізовані твори свідчать про появу таких нових різновидів антиутопії в сучасній українській літературі як роман-метафора та роман-пародія. Твори можуть бути близькими на тематичному та символічному рівнях. Так, романи Т. Антиповича й А. Чапая об’єднують наступні спільні елементи: критика суспільних вад, зашореність поглядів частини громадян країни та небажання цих громадян виходити зі свого звичного, хай і страшного, світу; в обох романах простежуються алюзії на сучасну українську історію – події Майдану та російсько-української війни – хоча автори, за їхніми твердженнями, не писали свої тексти з такою метою. Зважаючи на гостру соціальну проблематику, в обох творах присутні такі елементи комічного як сарказм, гротеск та іронія.

Роман О. Ірванця є зразком карнавалізації антиутопії. Автор максимально використовує різні елементи комічного: іронію, сьоб, кітч, бурлеск і травестію. “Харків 1938” – це просто роман-гра, він не містить ані дидактичної, ані викривальної мети, автор грається заради гри, іронізує заради іронії, висміює все і всіх, повертаючи читача до карнавального постмодернізму.

Таким чином, у сучасній українській антиутопії досить активно використовуються елементи комічного. У залежності від соціально-критичного спрямування роману це може бути як жорсткий сатиричний компонент, так і розважально-ігровий, який не несе у собі глибокого символічного чи метафоричного навантаження. Зважаючи на активну появу в сучасному літературному процесі творів цього жанру, а також дискусійні теоретичні питання навколо їх жанрових означень, подальші дослідження передбачають поглиблений аналіз різновидів текстів як фантастичної літератури загалом, так і антиутопій зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипович Т. Помирана / Т. Антипович. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016. – 224 с.
2. Антипович Т. Людство втомилосся від свого складного світу [Електронний ресурс] / Т. Антипович // Інтерв'ю з України. Розмови про життя і не тільки... – 2017. – 23 лютого. – Режим доступу : <https://rozmova.wordpress.com/2017/02/23/taras-antypovych/>
3. Бехта Н. “Помирана” Тараса Антиповича: неоднозначний роман-алегорія [Електронний ресурс] / Н. Бехта // ЛітАкцент – 2017. – 9 березня. – Режим доступу : <http://litakcent.com/2017/03/09/pomyrana-tarasa-antypovycha-neodnoznachnyj-roman-alehorija/>
4. Горбач М. Чи вміють сучасні українські письменники сміятися? [Електронний ресурс] / М. Горбач // Читомо. [Про]читання міста. – Режим доступу : <http://www.chytomo.com/digest/chi-vmiyut-suchasni-ukraiinski-pismenniki-smiyatisya>
5. Грабович Г. Уявімо собі на мить... [Електронний ресурс] / Г. Грабович // Критика. – 2017. – Квітень. – Режим доступу : <https://krytyka.com/ua/articles/uyavimo-sobi-na-myt>
6. Ірванець О. Харків 1938 / О. Ірванець. – К. : Laurus, 2017. – 240 с.
7. Ірванець О. “Харків 1938” буде зрозумілий дуже небагатьом [Електронний ресурс] / О. Ірванець // Читомо. [Про]читання міста. – 2017. – 19 березня. – Режим доступу : <http://www.chytomo.com/news/oleksandr-irvanec-mij-roman-bude-zrozumilij-duzhe-nebagatom>
8. Копач О. Сучасна російська антиутопія (1980 – 2000-і роки): традиції та новаторство (проза) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.02 “Російська література” / О. Копач. – Сімферополь, 2005. – 20 с.
9. Коцарев О. Антиутопія з недалекого майбутнього [Електронний ресурс] / О. Коцарев // Друг читача. – 2014. – 1 грудня. – Режим доступу : http://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/39241/
10. Пархоменко І. Антиутопія: інтерпретація в сучасному літературознавстві / І. Пархоменко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : філологія. – 2011. – Вип. 62. – С. 217–222.
11. Поліщук О. “Сьоб” в українській сьогочасній літературі / О. Поліщук // Слово і час. – 2009. – № 11. – С. 68–74.
12. Чапай А. Червона зона / А. Чапай. – К. : Нора-друк, 2014. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 30 вересня 2017 року